

HÜPNOSZ ÉS THANATOSZ AVAGY VAN-E EMLÉKÜNK A HALÁLBAN?

GYENGE ZOLTÁN

A cím meglehetősen különös, mondhatnám enigmatikus, ezért némi értelmezésre szorul. Honnan tudhatnám én, nyomorult halandó, hogy bárkinek, aki meghalt, van-e emléke a halálban? Még abban sem vagyok mindig biztos, hogy nekem van-e emlékem az életben, vagy az valóban (valós) emlék, avagy a jelen beképződése a múltba? Bár igaz, hogy manapság annyian térnek vissza a halálból, hogy se szeri, se száma a sok visszajövőnek, fényes ösvényen bandukolónak, vagy földönkívülivel kvaterkázónak, hogy magam nyugodtan tehetek kijelentést a halálra nézve. De –mint látjuk – az emlékezés kérdése abszolút döntő tényező a halál megítélését illetően.

ÁLOM ÉS HALÁL

Az álom és halál kapcsolatát számtalan módon, számtalan aspektusból vetették fel. Ebből a szempontból alapot jelent a görög mitológia, ahol az „álom” és a „halál” féltestvérek.

John William Waterhouse, akire mitológiát illetően mindig számíthatunk, festett egy képet Hüpnosz (álom) és Thanatosz (halál) címen. Pontosabban a cím: *Az Álom és féltestvére, a Halál* (1874). Hüpnosz és Thanatosz. És itt álljunk meg egy pillanatra. Érdekes. A halál és az álom, mint testvérek. Tökéletes idea. Egyfajta álom a halál – és az álom egyfajta halál; amikor elalszunk, kissé meghalunk, amikor meghalunk, az hasonlatos – a görögök elképzelése szerint – ahhoz, amikor elalszunk. (Mennyire érdekes, hogy Calderónnál pedig az élet lesz álom.)

Hésziadosz Theogoniája szerint Nüx, az éjszaka istennője,

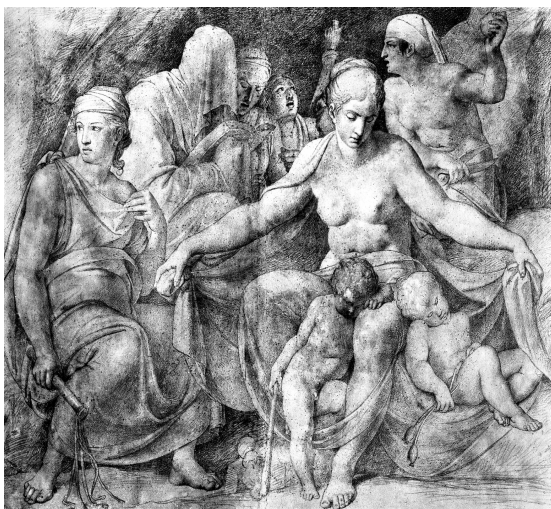

a világ egyik alkotó *ősprincípiuma* (*William-Adolphe Bouguereau* festményén), aki Khaosz anya nélkül, önmagától született leánya. Testvérei (nem véletlen) – Erősz, Gaia és Tartarosz. (Tartarosz nem csupán hely, hanem alaktalan őselem, amely/aki két testvérével hozta működésbe az univerzumot.)

Önmagától született egyik gyermeke *Hüpnosz* (Υπνος) az alvással járó álmoképek istene. Az ő fia a három álomisten – *Morpheus* az álmok megformálója, *Phobetor*, aki gyakori vendégem: ő felelős ugyanis a rémálmokért, és *Phantaszosz* a különös, fantasztikus álmokért. A mondák szerint tartaroszi otthonukon keresztülfolyt Léthé folyója, amelynek vize – Platónról tudjuk –

feledést, mégpedig jótékony feledést hoz az embereknek, Hüpnosz pedig a folyó vizébe mártott pálcával megérintve altatja el az embereket.

A másik gyermeke *Thanatosz* (Θάνατος) a halál megtestesítője, aki az Éj istennőjének apa nélkül született fia, közösen él testvérével Hüpnosszal. Thanatosz feladata, hogy a sors istennői, a Moirák által meghatározott időben megjelenjen a halandónál, kardjával vágjon le egy tincset a hajából, majd ragadja meg lelkét és adja át Hermésznek, aki a holtat az Alvilágba kíséri. *Asmus Carstens* főművének tartják az *Éj a gyermekeivel, az Álommal és halállal* (1795) című rajzát. A képen középen az Éj istennője (Nüx) a gyermekeivel.

Bal oldalon a lánya *Nemeszisz*, a megtorlás istennője, de ott van testvére *Tüché* a véletlen, a sorsszerűség istennője, eltakart arccal és kezében egy könyvvel, amelyből a Moirák (szintén Nüx lányai) bontják ki a halandók sorsának fonalát. Nüx mögött lévő csúnya nő valószínűleg *Atroposz*, akinek olló van a kezében, amellyel az élet fonalát metszi el. Meglehetősen sokatmondó, hogy kikből áll e csodás és népes család.

Asmus Jacob Carstens (1754-1798) a korán meghalt rendkívül tehetségesnek tartott művész egyébként saját sorsát is megrajzolta a képen, hiszen *Oskar Bätschmann* szerint ő volt az első, aki szembeszállva a hivatalos állami mecénatúrával önkéntesen vállalta a szabadság nevében a művészi szegénységet, hogysem folyamatosan meg kelljen felelnie valamilyen hatalmi elvárásnak. Von Heinitz miniszter úr elintézte, hogy el is bocsássák a Berliini Akadémiáról. Sokak szerint ebből a szempontból ő volt a művészet *James Barry* mellett egyik első mártírja.

Csak megjegyzésképpen Barry maga sem ismert megalkuvást, az *Elízium és Tartarosz vagy utolsó ítélet* (1791-92) című képén Elíziumba a művészeket és tudósokat helyezi, míg Tartaroszba a „kultúra halálos bűnökkel terhelt névtelen szereplőit” (O. Bätschmann). Lásd a képen jobbra. Reméljük, mind ott találkoznak egymással, mint azok a hatalmon levők, akik a történelemben annyit munkálkodtak a kultúra tönkretételén. Szóval jobbra, laposan el.

Carstens – aki a kiváló *Karl Philipp Moritz* jóbarátja volt, sőt képét Moritz írása is inspirálta – Rómában van eltemetve, és reliefbe öltve éppen ez a képe a sírja:

Eddig rendben is van, de hogyan kapcsolódik össze az álom és a halál, még inkább az emlékezés és az elmúlás? Szókratész szavaira alapozva vizsgáljuk meg ezt a kérdést. Mi tehát a halál? És miben különbözik az álomtól? Amikor a legbölcsebb görögöt (Szókratészt) halálra ítélik, még egy utolsó szótatot intéz a bírákhoz. Látszólag. Szerintem sokkal inkább magáról és magához beszél. Mint később Seneca, aki elé megy a halálnak (igaz, nem teljesen önként). De hagyjuk egyelőre Senecát. A logika alapelvei alapján valami vagy „A”, vagy „nem A” – *tertium non datur*. Valami vagy fehér, vagy nem fehér, nincs harmadik lehetőség. Szókratész ennek megfelelően a következő alternatívát állítja fel a halálról érdekesen kapcsolva az álomhoz – bár ő itt az isteneket nem nevezi néven. Ám Hüpnosz és Thanatosz tényleg testvérek. Ezt mondja: „Mert két dolog közül egyvalami a halál: vagy abból áll, hogy a megholt semmivé lesz és egyáltalán semmit sem érzékel már, vagy pedig – ahogyan mondogatni szokták – abból, hogy a lélek itteni helyét egy másik hellyel váltja fel és máshová költözik.” (Halkan jegyzem meg: ez ugyan nem kizáró ellentét, Szókratész kissé csúsztat, de sebj.) A kizáró ellentét úgy szólna: vagy semmivé lesz, vagy nem lesz semmivé. Ez utóbbin belül azonban még számos variáció létezik. Viszont a gondolatmenet parádés. Fordítsunk rajta egyet. Szókratész azt mondja az *Apológiában*:

a) Ha a halál elköltözés egy olyan helyre, ahol ott vannak a korábban élők, akkor csodás nyereség a halál. Naná! Élete nem szólt másról, mint folyamatos párbeszédéről. „Mert ha valaki Hadész országába ér, és megszabadulva az itteni állítólagos bíraktól, megtalálja majd ott az igazi bírakat, akikről azt tartják, hogy ott ítélik meg, Minoszt, Rhadamantüszt, Aiakoszt, Triptolemoszt és mind a többi félistent, aki életében igazságos volt, vajon lehet-e rossz ez az átköltözés?” Folytatva: „Vagy azt, hogy együtt lehettek Orpheusszal, Muszaiiosszal, Hésziodosszal meg Homérosszal, ugyan mennyiért nem adnátok sokan?”

Világos beszéd. Akit egész életében nem érdekelt egyéb, csak a diskurzus folytán kifejtett gondolkodás, aki számára a legszentebb tudomány, a filozófia nem más, mint a szóbeliség alakjában megfogalmazott gondolatok művésze, nem kérdés, hogy annak a végtelen beszélgetés, vég nélküli vita az élet-eleme, így az lesz a „halál-eleme” is. De nézzük a másik utat:

b) „Vagy abból áll, hogy a megholt semmivé lesz és egyáltalán semmit nem érzékel már...” És itt jön az álom szerepe. „És ha semmi érzékelése nincs, hanem olyan, mint az álom, amelyben alvás közben még álmoképeket sem látni, hiszen akkor csodálatos nyereség a halál.”

A legfontosabb ebből a szempontból, hogy a halál szörnyűségét az jelen-
tené, ha abban megjelenne az *álom*. Azaz „mitológiára” lefordítva: Hüpnosz
és Thanatosz kéz a kézben fekszik egymás mellett egy ágyban. Ahogy a
fentebbi festményen. A fiú halványszürke árnyalatú arca és élettelen fejtar-
tása mutatja, hogy ő a halálban „él”. A lány arca élénkebb, ajka rózsás, lágy
vonásai sokkal inkább az álomba szenderülés állapotára utalnak, azaz ő csak
elszenderült, a másik viszont halott, a halált reprezentálja. Nem feltétlenül ők
maguk Hüpnosz és Thanatosz, hanem csak két fiatal, akik közül az egyik
alszik, a másik örök álomra szenderült. Mennyire plasztikus ez a kifejezés:
örök álomra szenderült. Hiszen Szókratész éppen ettől fél. Az álomtól. Ha
álomtalan örök alvás a halál, vagy elköltözés arra a helyre, ahol a megholtak
vannak, akkor rendben van minden, nem kell tőle félni, sőt! – jobb kívánni.
Schopenhauer, már egészen más összefüggésben mondja az alábbi nagyszerű
szavakat: „A halál olyan álom, amelyben az individualitás elfelejtődik: min-
den egyéb újra felébred, mi több, ébren is marad.” Álom, felejtés, az indivi-
duum feloldódása. A legfontosabb jellemzői a halál filozófiai felfogásának. A
kérdés: a „minden egyéb”. Arra azonban nincs válasz.

Nem tudom, emlékszi-e pontosan arra, hogy mit mond erről *Hamlet*.
„Lenni vagy nem lenni” – nincs olyan, aki nem halott volna erről a sorról,
még akkor is, ha Shakespeare-ről semmit sem tud. Ám a monológ érdekesen
folytatódik, amit talán kevesebben tudnak felidézni. Miről van szó? Hamlet
azon töprengedik, hogy az életből való kilépés mennyi mindent megoldana,
míg az életben maradás csak a szenvedést sokszorozza. Mennyivel egysze-
rűbb lenne a nem-lét választása! Hamlet azonban „visszadöbben” valamitől.

„Meghalni – elszunnyadni – semmi több;

S egy álom által elvégezni mind

A szív keservét, a test eredendő,

Természetes rázkódásait:

Oly cél, minőt óhajthat a kegyes.”

Ám van valami, ami ezt nem engedi. A hit? A remény? Vagy éppen a
szeretet? Dehogy! Az *álom*. Hüpnosz és Thanatosz – ismét kéz a kézben.
(Megjegyzem, Arany János fordítása pontatlan. Amit itt „álomnak” fordít, az
az angolban a „*sleep*” (alvás). A lentebb említett „álom” az igazi álom, azaz a
„*dream*”. Sajnos itt ez nagyon nem mindegy. Így pontosan: „S egy alvás által
elvégezni”, vagyis: „and by a *sleep* to say we end the heart-ache and the
thousand natural shocks”).

*„Meghalni – elszunnyadni – és alunni!
Talán álmodni: ez a bökkenő;
Mert hogy mi álmok jönnek a halálban,
Ha majd leráztuk mind e földi bajt,
Ez visszadöbbszent.”*

Azaz: „To die, to sleep; To sleep: perchance to dream: ay, there's the rub;
For in that sleep of death what dreams may come...” Majd hozzátesszi
(nagyon görög gondolat ez, csodálom, hogy Nietzsche nem reflektált rá):

*„E meggondolás az,
Mi a nyomort oly hosszan élteti,
Mert ki viselné a kor gúny-csapását,
zsarnok bosszúját, gőgös ember döllyét,
Útált szerelme kínját, pör-halasztást,
A hivatalnak packázásait,
S mind a rugást, mellyel méltatlanok
Bántalmazták a tűrő érdemet:
Ha nyugalomba küldhetné magát
Egy puszta törrel.”*

Az álom az, amely ellen hat a halálnak, ha az nem lenne, ugyan miért ragaszkodna a bölcs az élethez. A bölcs tudja, hogy az élet siralom, keserves ínség, nyomorult dolog. Csak a balga kapaszkodik három kézzel is beléje. Az álomtól való félelem tart bennünket az életben? Szókratész maga is bizonytalan: „De ideje már, hogy távozzunk” – mondja a bírák szemébe, azok szemébe, akik halálra ítélték. „Én halni indulok, ti élni; de hogy kettőnk közül melyik megy jobb sors elé, az mindenki előtt rejtve marad, kivéve az istent.” Ezek az utolsó szavai.

HALÁL ÉS EMLÉKEZÉS

Marcus Aurelius, akit méltán tekinthetünk inkább görögnek, mintsem latinnak, a következőket mondja a halálról: „A halál olyan, mint a születés; a természet titokzatos műve. Ugyanazoknak az őszanyagoknak az egyesülése ugyanazokká. Egyáltalán nem olyasmi, ami miatt valakinek szégyenkeznie kellene. Nincs ellentétben az értelmes lény mivoltával, sem akaratának

tervszerűségével”. Egy másik görög: A halál olyasvalami, ami nem tartozik ránk: amikor mi vagyunk, a halál nincs, amikor a halál van, akkor mi nem vagyunk. A görög bölcs (Epikurosz) legalábbis ezt vallja. *Antiphon*, a sokat szidott szofista, egyik töredékében arra hívja fel a figyelmet, hogy aki csak és kizárólag a túlvilági életre koncentrál, az úgy hal meg, hogy nem is élt igazán. Mint mondja, „vannak emberek, akik nem élnek igazán, mivel folyamatosan egy másik életben szeretnének élni, nem a mostaniban, és közben elszáll az idő, amely számukra adatott”. *Kritiasz* hozzáteszi: „Semmi sem biztos a világon, mint az a tény, hogy aki születik, annak meg kell halnia, és aki él, az a bajt el nem kerülheti.”

A holtak boldogok lesznek, kivéve, ha szellemük bolyong, és nem lel nyugodalmat. A legszerencsétlenebbek – a földi halandókon kívül – azok, akiknek a szelleme nem jut el az alvilágba, hanem megreked a két világ között, mint Antigoné temetetlen testvére. Ezért a sors végzése: akár élete árán, de el kell temetnie őt. A megadott végtisztesség nyugalom a megholt ember szellemének, de legalább annyira nyugalom az őt eltemetőnek. Egyfajta harmónia helyrebillenése, amikor a túlélő tudja, hogy a túlélő szellemének (lelkének) mindent megadott, ami csak elvárható, amit meg kellett adnia. A görög ezért alapvetően a *halálra orientáltan létezik*, tudja, hogy földi jelenléte efemer történet, egy pillanat a létezés egészéhez mérve. A halál valami kíváncsnak látszik, az élet megvetendőnek. A harc, amelyet a görög folytat, így nem lehet rossz, hanem a dicsőség útja a kívánt halál felé. Dicsőségben meghalni – nincs ennél kíváncsabb. Ha pedig mindehhez hozzátesszük, hogy a görög számára (Platón) a megismerés visszaemlékezés (ἀνάμνησις), akkor igen érdekes következtetésre juthatunk.

És itt van még a *szabadság* kérdése. Seneca szerint a haláltól való félelem leküzdése az igazi szabadság: „Edződj a halálra – ez a parancs azt akarja mondani, hogy edződjünk hozzá a szabadsághoz.” Halál és szabadság. Vagy, ahogy egyesek mondták: a halál nem tartozik ránk, mert amikor a halál van, mi nem léteünk, amikor mi léteünk, akkor a halál nincs. Ám ez nem igaz. A halál mindig *van*. Sőt. Jelen van. Minden mozzanatot átkísér az életen. Nincs semmi, ahol a halál ne lenne. Emlékezzünk *Böcklin* híres képére, ahol a halál belehegedül a művész fülébe!

Ott van mindannyiunk válla fölött, füle mellett, ott a tarkóján, néha csak jeges fuvallat formájában, folyamatosan jelen van a halál. Nem ereszt. Nem igaz, hogy csak akkor van, ha az élet már nincs. Bölcs görögök, ebben óriásit tévedtetek. Epikurosz. Schopenhauer pedig megismétli, bele sem gondolva, átveszi a kijelentését. Pedig az élet minden pillanata egyben halál. Hegel jobban ismeri, hisz szerinte életünk értelme a halálba van *merítve*. Seneca igazából ugyanezt mondja, hisz tudja: minden pillanat, amelyet így vagy úgy eltöltünk, a halált erősíti. Nem élünk anélkül, hogy minden perc ne vinne hozzá közelebb. Ezért a sztoikus bölcsnek abban van igaza, ha megtanulunk a gondolattal együtt élni (nem könnyű, főként, ha folyamatosan elmegy közülünk valaki), akkor megszabadulunk attól a tehertől, amely leginkább meggátolja, hogy valóban szabadok legyünk. Mert így folytatja: „Ha megtanultál meghalni, elfelejtettél szolgálni. Minden hatalmon fölül állsz, legalábbis mindegyiken kívül. Mit neked börtön, őrség, bilincsek? A te ajtód szabadon leng. Egyetlen lánc kötöz meg bennünket, az élet szeretete; nem kell ugyan leráznunk, de annyira szét kell tördelnünk, hogy mikor a körülmények úgy parancsolják, semmi se tartoztasson, ne akadályozzon: készek legyünk nyomban megtenni, amit így is, úgy is megteszünk” (Kurcz Ágnes fordítása).

Ha lehet, ha szabad, akkor ebből egy mondat mindenképpen kiemelésre méltó: ha megtanultál *meghálni*, elfelejtettél *szolgálni*. Vagyis az élethez való

végletes, és mindenekfölötti ragaszkodás eredményezi, hogy az ember inkább mond le a szabadságáról, mintsem az életéről. Ismerős? Megint Hegel. A görögök szerint ennél nagyobb szörnyűség nem létezik. A szabadságról egy szabad, öntudatos, autonóm és büszke hellén soha nem mond le. Hamarabb az életéről.

Ugyanakkor csakugyan igaz, hogy a lassú elmúlást, a megöregedést, annak minden nyűgével, kínjával, ép ésszel senki nem kívánja. Jobb fiatalnak lenni, mint öregnek. Szokták mondani: az öregségnek számtalan előnye van: most ugyan nem jut eszembe semmi, de biztos van. A fiatalság megőrzése a görögöknél ugyancsak fontos volt. A fiatalság érték. A fiatal harcol, ő nemz harcosokat, ő fut gyorsan a versenyeken stb. Az öreg meg bölcs. Seneca, de Szókratész vagy mások mind hoznak fel érveket az öregedés mellett. Nem hiszek Senecának. Persze egyszer mindenki megtudja, hogy milyen érzés az elmúlás, milyen a halál, pontosabban a meghalás. Szerintem szép halál csak a könyvekben létezik, a valóságban nem. Nem tehetek róla, de nem hiszek nekik, nem hiszek az öregedés szépségében. Péliásznak igaza van. Igaza van, mint annak a nőnek, aki mindent megtesz a fiatalság (vagy illúziójának) megőrzéséért. Botox, ráncfelvarrás, mellplasztika stb. – sok-sok hasonló lehetőség. Érthető. Senki nem szereti az öregséget. A halált talán jobban.

Ma, amikor szinte minden második ember már visszajött a halálból, szinte minden harmadik találkozott már ufóval, egyként tudják, hogy előző életükben mik voltak s talán sejtik, mivé lesznek, az európai ember a saját nyavalyáját elfedve egyfajta vigaszt lel a *lélekvándorlás* gondolatában. Úgy bizony. Már szalonok vannak, ahol reinkarnációs hipnózisban kiderítik, hogy az illető – persze, miután fizetett – mi volt korábbi életében. Ezt persze vigasztalásnak gondolják, mert félnek az élet végességétől. Azt hiszik, azt akarják hinni, hogy nincs vég, csak folytonos kezdet. Balgák.

Ha van lélekvándorlás, ugyanis akkor két dolog lehetséges: vagy emlékszem a későbbi életemben, hogy korábban mi voltam, vagy nem. Mint a klasszikus kétértékű logika lelkes híve, azt mondom: tertium non datur – harmadik lehetőség nincs. Vagy emlékszem, vagy nem emlékszem.

1. Ha emlékszem, akkor nem nagyon dob fel, hogy mondjuk belféregként reinkarnálódva visszagondolok arra, hogy a görög mitológiáról írtam könyvet, miközben kellemes zenét hallgattam, finom teát ittam, és írás közben kinézhettem a kertre, ahol örülten finom loncillat lengett be mindent (2015 nyara). Valahogy nem lelkesít igazán. Platón szerint ugyanis az ember nemcsak ember, hanem állat is lehet az újjászületés során. (Tessék olvasni a vonatkozó szakirodalmat, a *Phaidroszt*: „állati életbe is juthat az emberi lélek”.)

2. Ha pedig a második lehetőség van – ti. nem emlékszem –, akkor, kérdem tisztelettel, nem teljesen mindegy? Mármint, hogy van-e élet a halál

után vagy nincs. Az emlékezet a döntő – görögök, ezt ismét jól sejtették. És *tertium* tényleg *non datur*.

A halál csábítás az élet elfelejtésére. A csábító maga a halál. Mint Schubert *Halál és a leányka* című művében. Álom – élet – halál. Esetleg csábítás? Van-e álom a halálban? Van-e emlék? Van-e visszatérés, lélekvándorlás vagy feltámadás formájában? Nem tudom, de ha van, jövök és megmondom.